

„REŽIM PRAVDY“ – POJEM, ŠTRUKTÚRA A MECHANIZMY JEHO PRODUKCIE (Na motívy myšlienok Michela Foucaulta)¹

IVAN BURAJ, Katedra filozofie a dejín filozofie, FiF UK, Bratislava

BURAJ, I.: „The Regime of Truth“: Its Notion, Structure and the Mechanisms of Its Production (Inspired by the Thoughts of Michel Foucault)
FILOZOFIA 2007, 62, No 7, p. 569

The contribution draws on the ideas which Foucault outlined in some of his interviews, but never gave them the form of a broader and comprehensive conception. Its central topic is the relationship between „regime of truth“ and truth, as well as the relationship between the regime of truth and ideology. The most important problem concerning the regime of truth is its production and functioning in society. Each society creates a regime of truth according to its beliefs, values, and morals. „Truth“ is to be understood first of all as a political problem. Further, the author explains the structure and the principal mechanisms of how the regimes of truth assert themselves.

Keywords: Truth – Power – Regime of truth – Ideology – Production – Structure

Už pomerne dlhú dobu ma neobyčajne priťahujú a inšpirujú myšlienky Michela Foucaulta. V tomto prípade som sa nechal inšpirovať jeho myšlienkami o pravde a o tzv. „režime pravdy“ – o pojme, ktorý zaviedol do filozofickej literatúry, ale nikdy ho nerozpracoval do širšej, a hlavne ucelenejšej koncepcie. Práve táto skutočnosť ma najviac motivovala napísať nasledujúcu štúdiu.

„Režim pravdy“ – pojem. O pravde, o jej rôznych podobách, teóriách a koncepciách vieme relatívne veľa. Azda najčastejšie sa pravda chápe ako zhoda poznania, tvrdenia so skutočnosťou. Takéto chápanie pravdy sa nadhlo stalo jej jediným chápaním. Až kým v 19. storočí, a najmä v 20. storočí nedošlo k spochybneniu univerzálnej platnosti korešpondenčnej pravdy – lebo o nej hovorím – a k jej (čiastočnému alebo úplnému) nahradeniu koherenčnou, konsenzuálnou či pragmatickou pravdou. V dejinách európskeho myslenia sa pritom vyprofilovali dva hlavné prúdy. Pre predstaviteľov jedného z nich je pravda niečo nestranné, neosobné, objektívne. Reprezentanti druhého prúdu si myslia takmer pravý opak. Pre nich je pravda subjektívna (alebo aspoň závislá od postavenia subjektu), výsostne osobná individuálna hodnota.

Čo je teda pravda? A čo je nepravda? Foucault si nekladie takéto otázky. Zaujímá ho akoby celkom iný druh otázok:² Načo je pravda? Prečo sa človek stará o pravdu? Aké sú

¹ Tento článok je prepracovanou a rozšírenou verziou môjho príspevku prednesenom 8. 2. 2007 na konferencii s názvom *Znak a fenomén*, organizovanej Katedrou filozofie a dejín filozofie FiF UK v Bratislave pri príležitosti životných jubileí prof. PhDr. M. Marcelliho, CSc. a doc. PhDr. J. Piačka, CSc.

² A predsa ani on sa nemohol úplne odtrhnúť od filozofickej tradície. V nej sa zrodili minimálne ešte dva smery odpovedajúce na otázku *Čo je pravda?* Kým Descartes sa domnieva, že ľudský duch ju

vzťahy medzi pravdou, mocou a individuom? Prečo práve teraz poznávame „toto“, a nie niečo iné? Prečo práve o „tomto“ dnes tak intenzívne hovoríme, a prečo zase o „tamtom“ tak rozpačito mlčíme? Skrátka, v akom „režime pravdy“ sa práve nachádzame?

Mať pravdu ešte neznamená aj *byť v pravde*. Aby nejaké tvrdenie mohlo byť vôbec hodnotené ako pravdivé alebo nepravdivé, musí BYŤ najprv v pravde, t. j. musí byť už sociálne akceptované a začlenené do komplikovaných vzťahov týkajúcich sa pravdy ([15], 22). Inými slovami, mať pravdu značí mať nejakú subjektívnu schopnosť, exkluzivitu, výlučnosť. Byť v pravde znamená skôr nejakú inkluzivitu, prienik, začlenenie do širších vzťahov, než je bezprostredný vzťah k pravde, slovom, byť v nejakom „režime pravdy“. Tento podstatný rozdiel si uvedomoval už J. J. Rousseau, keď v *Spoločenskej zmluve* napísal: „Ani ten najsilnejší nie je nikdy dosť silný, aby bol vždy pánom, ak nepremení svoju moc na právo a poslušnosť na povinnosť. Odtiaľ pramení právo silnejšieho, *právo myslené na pohľad ironicky, ale v zásade skutočne zavedené* (podč. I. B.)... Každá moc, ktorá prekoná inú moc, začne si osobovať jej právo“ ([23], 220). A hneď k tomu dodáva: „Pretože silnejší má vždy pravdu, nejde o nič iné než o to, aby sme konali tak, aby sme boli silnejší“ ([23], 220). Ako vyplýva z citovanej pasáže, pre Rousseaua nie je podstatné, či je tzv. právo silnejšieho oprávnené, alebo nie, ale to, že sa takéto právo reálne uplatňuje, že ako tzv. právo silnejšieho „je“ v pravde.

Skrátka, Foucaultov „režim pravdy“ označuje priame spojenie pravdy s mocou, podobné známemu a rovnako priamemu vzťahu moci a vedenia, natoľko bezprostrednému, že v istom momente splynú do jedného celistvého útvaru moci-vedenia.

V tejto súvislosti chce vyvrátiť ilúziu, že pravda je niečo „čisté“, „nezašpinené“ mocou, resp. neutrálne, pretože podľa neho „aj ten najmenší záblesk pravdy má svoju politickú podmienenosť“ ([18], 11). Pravda neexistuje mimo moci ani bez moci. Pravda je z tohto sveta. Vytvára sa vďaka množstvu nátlakov a prinútení. Kto má moc, má aj pravdu. A tiež naopak: Kto má pravdu, má spravidla aj moc. Dejiny vedenia prinajmenšom od stredoveku prestávajú byť dejinami poznania; sú dejinami spôsobov, akými sa produkuje pravda a akým sa presadzuje norma poznania ako univerzálna pravda ([12], 695 – 696). Od tohto obdobia sa už technológie pravdy nezameriavajú natoľko na poznanie pravdy, ale snažia sa ju skôr vytvoriť. Pravda je skôr víťazstvo, ovládanie než odhaľovanie, odkrývanie ne-

iba dovtedy skrytú *objavuje*, podľa Kanta pravdu *vytvára, produkuje*. V tomto spore medzi Descartom a Kantom sa Foucault jednoznačne priklonil ku Kantovi – pravda sa skôr vytvára, produkuje, než objavuje.

známeho. Odvtedy má pravda bližšie k rituálom a stratégiám než k metódam, bližšie k moci a k nadvláde než k subjektu poznania. Pravda je vojnová zóna, kde sa cení len víťazstvo. S víťazstvom si víťaz odnáša aj „nárok“ na úplnú, jediné pravdu. Pravda ako jediná univerzálna pravda sa produkuje rituálmi víťazov ([12], 694 – 695). To neznamena, že pravda nemôže vôbec existovať bez moci. Ale tiež: že nemôže existovať úplne bez moci. Ide však potom ešte o pravdu?

Sám Foucault o tom hovorí: „Keď však hovorím o mocenských vzťahoch a hrách pravdy, vôbec tým nechcem povedať, že hry pravdy sú iba zamaskované mocenské vzťahy – to by bola strašná karikatúra. Ako som už povedal, mojím problémom je zistiť, ako sa hry pravdy ustanovili a ako sa zviazali s mocenskými vzťahmi. Dá sa napríklad ukázať, že medikalizácia šialenstva, t. j. organizovanie lekárskeho vedenia o individuách označených ako blázni, bolo v istom čase zviazané nielen s radom sociálnych a ekonomických procesov, ale aj s mocenskými inštitúciami a praxami. Tento fakt nijako nenaštrbuje vedeckú hodnotu a terapeutickú účinnosť psychiatrie: ani ju nezaručuje, ani ju neanuluje. S mocenskými štruktúrami je napríklad spätá matematika – i keď celkom inak ako psychiatria – prinajmenej svojím spôsobom vyučovania, spôsobom dosahovania konsenzu medzi matematikmi, fungovania uzavretého okruhu, hodnotami, určovaním, čo je v matematike dobré (pravdivé) a čo zlé (nepravdivé) atď. To vôbec neznamena, že matematika je iba mocenská hra, ale že hra pravdy je istým spôsobom a bez naštrbenia svojej hodnoty spätá s mocenskými hrami a inštitúciami“ ([9], 148 – 149). A na inom mieste píše: „Všetci tí, čo hovoria, že podľa mňa pravda neexistuje, simplifikujú“ ([17], 109). Naopak sám zdôrazňuje, že celá západná kultúra sa točí okolo záväzku voči pravde, okolo povinnosti hovoriť pravdu. A o tom, že to nie je iba ideál, sa mohol na vlastnej koži minulý rok presvedčiť maďarský premiér Ferenc Gyurcsány, ktorý podcenil túto „povinnosť“ a s oneskorením sa priznal, že klamal národ o stave maďarskej ekonomiky len preto, aby vyhral voľby. To stačilo na to, aby Maďarsko zachvátili masové protesty. Nie že by si väčšina ľudí robila ilúziu, že ostatní politici neklamú. Tak naivný je asi málokto. Nesmú sa však k tomu verejne priznať. To národ ťažko odpúšťa. Okrem iného z obavy, že odpustenie by mohlo byť interpretované ako gesto verejného súhlasu, prinajmenšom tolerovania lži.³ Hovoriť pravdu je však „povinnosťou“ nielen vo vzťahu k iným, vzhľadom na verejnú mienku, na atmosféru panujúcu v spoločnosti, hoci i to je nesporne veľmi dôležité, napríklad pre „osud“ demokracie. Aj pre nás samých je mimoriadne dôležité, či hovoríme a presadzujeme pravdu, pretože pravda tvorí jeden z najdôležitejších konštitutívnych prvkov ľudskej identity. Na základe vzťahu k pravde človek zaujíma postoj k sebe samému: považuje sa buď za zbabelca, alebo za hrdinu, za vinného, alebo nevinného, za šialenca, alebo zdravého atď. Podľa Foucaulta dejiny pravdy sú aj „našimi“ dejinami a umožňujú nám identifikovať sa ako subjekty.

Pravda však vždy závisí od konkrétnych podmienok. Pravdu nemožno uplatňovať vždy a všade. A napriek nekompromisnému stanovisku moralistov existuje niečo ako „užitočná“ alebo „humánna“ lož, čo napokon chápal aj jeden z najväčších moralistov Platón. A Foucault chcel poznať tieto konkrétne podmienky. Tu nie je pre neho prvora-

³ Takmer automaticky si v tejto súvislosti spomeniem na Nietzscheho a jeho „vôľu k pravde“, pod ktorou mal na mysli úsilie ľudí neklamať a ani sa nenechať oklamať ([21], 202 – 203). A ako poznamenal na inom mieste, ľudia sa „ani tak nevyhýbajú samotnému podvedeniu ako skôr tomu, že podvodom môžu byť poškodení“ ([20], 680 – 681).

dým a kardinálnym problémom otázka, čo je pravda, resp. či existuje pravda, ale otázka, či existuje niečo ako „režim pravdy“ a *ako sa produkuje a funguje v konkrétnej spoločnosti*. Dejiny pravdy poskytujú podľa neho veľa možností analýzy podmienok produkcie a fungovania režimu pravdy, na základe ktorých sa vytvára skúsenosť toho, čo môže a musí byť myslené a hovorené.

Režim pravdy a ideológia. Nejde tu však iba o zbytočné zdvojovanie pojmu a o nahrádzanie už zavedeného pojmu „ideológia“ málo známym, ale „neošúchaným“ pojmom „režim pravdy“? Nemyslím si to, i keď už aj z toho, čo som doposiaľ povedal o režime pravdy, je zrejmé, že existuje medzi nimi úzka spojitosť.

Jadrom, centrom režimu pravdy je určitá ideológia ako systém. Z ideológie sa spravidla tvorí „režim pravdy“ predstavujúci následne akýsi background tejto ideológie. Z ideológie sa dozvedáme aj o možných hraniciach „režimu pravdy“.

Ideológia sa neredukuje na teoretický systém. Preto napríklad Althusser navrhol rozdeľovať ideológiu na teoretickú a praktickú podobne, ako sa rozlišuje etika a morálka alebo teológia a náboženstvo. „Ideológie sú akčne orientované systémy ideí“ ([24], 500). Mobilizujú v ľuďoch „emócie a vôľu“, ktoré ich vedú k prekročeniu logiky len preto, aby uspokojili potreby, záujmy, požiadavky, presvedčenia, ideály jednotlivcov alebo skupín, ich „vôľu k viere“, ako to všetko nazval William James. V tomto zmysle ako pre ideológiu, tak aj pre režim pravdy platí, že teoretický aspekt je druhoradý. „Každá plnohodnotná ideológia bola vytvorená, udržovaná a vylepšovaná ako politická zbraň, a nie ako teoretická náuka“ ([2], 246 – 247).

No azda najviac ich spája to, že sú obe úzko prepojené s mocou. Aj ideológia, aj režim pravdy predstavujú viac-menej uzavretý systém, ktorý nepripúšťa iné, cudzorodé elementy. Spravidla vidí iba to, čo chce vidieť, počuje iba to, čo chce počuť, hovorí iba to, čo chce hovoriť. V samotnej ideológii je akoby založená tendencia k univerzalite a úsilie previesť všetko na jeden vedúci, dominantný princíp. A z tohto hľadiska je každá ideológia totalitárna či, miernejšie povedané, obsahuje v sebe niektoré znaky totalitarizmu.

Ideológia a pravda. Ideológie však nie sú len fantazmagórie, „falošné vedomia“ a podobne. Každá ideológia odpovedá na bezprostredné sociálne a politické potreby a požiadavky. „Ideologická téma,“ ako zdôrazňovali Bachtin s Vološinom, musí byť „vždy sociálne akcentovaná“, orientovaná na sociálnu atmosféru ([4], 198, 199). A aj tá na prvý pohľad najnezmyselnejšia ideológia sa opiera o nejakú skúsenosť. Najprv vzniká živelná, zdola tzv. „životná ideológia“, ktorá sa neskôr „zvrchu“ uzatvára do systematizovanej podoby a následne sa rozširuje medzi masy. Tento proces vzniku ideológie okrem iného vysvetľuje, prečo sa môže presadiť medzi ľuďmi aj očividne nepravdivá ideológia. Niekedy sú totiž pri jej presadzovaní oveľa dôležitejšie osobné skúsenosti než sebalepšia teória.

Produkty ideologickej tvorby sú fenomény osobitého druhu a ich špecifickosť je daná tým, že majú vlastný význam, zmysel i vnútornú hodnotu ([4], 181 – 183). „Všetkému ideologickému náleží význam: ono reprezentuje, zobrazuje, zastupuje niečo, čo je mimo neho, čiže je znakom.“ Znak je javom vonkajšieho sveta, pričom nielenže existuje ako časť skutočnosti, ale tým, že zároveň „odráža a lomí inú skutočnosť“, môže ju buď skresľovať, alebo byť vo vzťahu k nej adekvátny. Preto každý znak a s ním aj každá ideo-

lógia podliehajú objektívnym kritériám hodnotenia (lož, pravda, dobro...) ([4], 183).

Fakt, že ideológia poskytuje ľuďom v prvom rade hodnotovú orientáciu vo svete, teda vôbec nesvedčí proti jej možnostiam adekvátne, pravdivo uchopovať skutočnosť. Nemôžem teda súhlasiť s názorom, podľa ktorého v ideológii vôbec nejde o pravdu, už len z toho dôvodu, že jej tvrdenia nie sú verifikovateľné. Ak by to bolo totiž naozaj tak, bola by to nielen rezignácia na pravdu v tejto dôležitej duchovnej oblasti, ale spôsobovalo by to tiež niekoľko závažných teoretických problémov. Napríklad: Ako, podľa čoho by sme mali rozlišovať medzi ideológiou v demokratickom a v totalitárnom režime, ak nie na základe rôzneho vzťahu k pravde? A vôbec: Vo vzťahu k čomu by sme niektoré ideológie či ideologické predstavy, myšlienky, názory a tvrdenia označovali za falošné?

Popri zjednodušených, deformovaných, falošných alebo zreteľne lživých tvrdeniach obsahuje asi každá ideológia aspoň niektoré pravdivé, resp. čiastočne pravdivé tvrdenia; prinajmenšom tvrdenia, ktoré sa tak „tvária“. Na to využíva racionálne postupy – axiómy, argumenty, logické metódy, racionálne vysvetlenia a podobne. Nečudo, že všetky ideológie ašpirujú na status vedeckej teórie. Iná vec je to, že vzťah k pravde nie je pre ideológiu prvoradý.

Zásadný rozdiel medzi ideológiou a vedou (resp. poznaním) nie je v tom, že jedna (ideológia) klame a druhá (veda) hovorí pravdu. Tento rozdiel býva často veľmi relatívny. Zásadný rozdiel spočíva v ich odlišných funkciách. Kým prvoradou funkciou vedy je produkcia poznania, hlavnou funkciou ideológie je formovanie vedomia a konania ľudí.

Režim pravdy a pravda. No zatiaľ čo ideológia sa predsa len nezaobíde bez istého stupňa poznania a pravdy, režim pravdy je priamo spojený s výkonom moci. Zatiaľ čo v ideológii ešte *máme* pravdu, v režime pravdy *sme* v pravde. A to je práve to, čo najviac odlišuje režim pravdy od ideológie. Kým na každú ideológiu (vrátane ideológie totalitárnej) uplatňujeme kritériá pravdy a pýtame sa okrem iného na to, ako a či vôbec korešponduje so skutočnosťou, či jej idey sú koherentné, či sa riadi nejakou logikou a podobne, v režime pravdy sú tieto otázky vedľajšie a oveľa podstatnejšia je napríklad otázka, ako sa produkuje niečo ako pravda. Ideológia chce aspoň vyvolať zdanie, že hovorí pravdu. V režime pravdy je skôr dôležitá otázka, aké sú mechanizmy a pravidlá tvorby a udržiavania režimu pravdy. Pod pravdou sa tu „rozumie súhrn postupov určených na produkciu, uzákonne, rozdelenie, cirkuláciu a fungovanie výpovedí“ ([10], 113)

To však neznamená, že v režime pravdy sa vzhľadom na jeho nízky záujem o pravdu nemôže vyskytovať pravdivé tvrdenie; a opačne: chcieť mať pravdu – o čo sa usiluje ideológia – ešte neznamená, že ju aj skutočne má. Na rozdiel od ideológie režim pravdy nepotrebuje nič zdôvodňovať. Pracuje len ako akýsi „stroj“, ako nejaký filtračný mechanizmus, ktorý niečo prijíma, niečo zase vylučuje, niečo dovoľuje, a niečo zakazuje.

Moc cirkuluje vo vnútri každého režimu pravdy. A pravda je zase spojená s mocenskými systémami, ktoré ju produkujú a podporujú a ktoré ona stimuluje a obnovuje ([11], 160). To znamená, že vzťah pravdy a režimu pravdy vôbec nemusí byť pasívny.

Produkcia (režimu) pravdy. Ako som už povedal, najdôležitejšou otázkou v súvislosti s režimom pravdy je otázka, ako vzniká, ako sa produkuje „jeho“ pravda.

Niečo naznačil už J. J. Rousseau v citovanej pasáži: „Ani ten najsilnejší nie je nikdy dost' silný na to, aby bol vždy pánom, ak nepremení svoju moc na právo a poslušnosť na

povinnosť. Odtiaľ pramení právo silnejšieho, právo myslené na pohľad ironicky, ale v zásade skutočne zavedené... Každá moc, ktorá prekoná inú moc, začne si osobovať jej právo“ ([23], 220).

Tu stačí len dosadiť namiesto práva pravdu. Režim pravdy potom tvorí predovšetkým dominantná pravda, produkovaná a kontrolovaná niekoľkými veľkými politickými a hospodárskymi inštitúciami, ako sú univerzity, armáda, médiá a podobne, ktoré stavajú mantinely tomu, čo sa smie, a čo sa nesmie povedať ([10], 113 – 114). K tomu možno snáď dodať, že kým za socializmu vytvárali daný režim pravdy hlavne oficiálne a polooficiálne inštitúcie – od vysokých stranických funkcionárov po povedzme vedeckých školiťov v spoločenskovedných disciplínach – dnes, v podmienkach demokracie, je jeho „normotvorcom“ najmä tzv. verejná mienka.

Režim pravdy vzniká aj zdola, ako ukazoval napríklad L. Althusser na tzv. ideologických štátnych aparátoch: v rodine či v rôznych vzdelávacích inštitúciách alebo náboženských organizáciách [3]. Takmer každá komunita v rámci určitej spoločnosti (žurnalisti, podnikatelia, vedci, rôzne národnostné a etnické skupiny, feministky a pod.) má svoj vlastný režim pravdy. Pýtať sa však na produkciu režimu pravdy znamená predovšetkým pýtať sa na jeho štruktúru.

Štruktúra režimu pravdy. „Každá spoločnosť má svoj režim pravdy, svoju všeobecnú politiku pravdy, t. j. svoje *typy diskurzov* (podč. I. B.), ktoré táto spoločnosť prijíma a necháva fungovať ako pravdivé; svoje *mechanizmy a inštalácie* (podč. I. B.), umožňujúce odlišiť pravdivé výpovede od nepravdivých, svoj *spôsob* (podč. I. B.), akým sa potvrdzujú jedny a druhé; svoje *techniky a postupy* (podč. I. B.), neustále zdokonaľované na dosiahnutie pravdy; isté *postavenie* (podč. I. B.) ľudí, ktorí majú za úlohu hovoriť to, čo funguje ako pravda“ ([11], 158).⁴ Jadrom tejto štruktúry a jej hlavným elementom je *moc* a s ňou aj určitá *ideológia*, ktorá rozdeľuje jednotlivé myšlienky, názory, tvrdenia atď. na akceptovateľné a zavrhané. Režim pravdy vykazuje ak nie také isté, tak aspoň príbuzné črty so samotnou mocou. Predovšetkým má svoje „inštitúcie poverené udržiavaním pravdy“ ([9], 148). Obrazne povedané, ako každý iný politický režim aj on má svoje „zákonodarné orgány“, ktoré stanovujú normy alebo hranice pravdy; má svoju „výkonnú moc“ i svoju vnútornú „políciu“, ktoré sú poverené strážiť „čistotu“ a celistvosť daného režimu pravdy, a tiež svoje „vojsko“ na potlačenie „vonkajšieho nepriateľa“, t. j. na potlačenie akéhokoľvek cudzorodého neprijateľného názoru; má svojich „sudcov“ i „obžalovaných“ atď.

Spolu s mocou zahrnuje *subjekty* oprávňujúce určovať, čo je pravda, a čo nie. Subjekty a moc sa tu prelínajú. Bez moci nie sú subjektmi, resp. iba subjekty majú moc. Moc majú potom tí, ktorí na základe svojho postavenia v mocenskej štruktúre rozhodujú o možných alternatívach voľby tej-ktorej pravdy. Pritom ľudia tu nie sú iba pasívnymi nástrojmi nejakého režimu pravdy, ale aj jeho aktívnymi tvorcami. A nemusia to byť iba veľké ideové autority; spolutvorcami režimu pravdy môžu byť povedzme aj rozhlasový moderátor či jazykový redaktor vo vydavateľstve.

⁴ Pritom je tiež zaujímavé, že režim pravdy vykazuje podobnú štruktúru ako akákoľvek iná vedná disciplína, ktorú Foucault charakterizuje ako anonymný systém pozostávajúci z predmetu záujmu, zo súboru metód, uceleného korpusu propozícií, ktoré sú považované za pravdivé, z istej hry pravidiel a definícií, techník a nástrojov, symbolov, axióm ([15], 20).

Dôležitou súčasťou štruktúry režimu pravdy sú *diskurzy*, ku ktorým Foucault neprištuje ako ku skupinám znakov (označujúcim prvky odkazujúce na obsahy alebo reprezentácie), ale ako k súhrnu výpovedí, tvoriacich jednu formáciu, a ako k špecifickej praktickej činnosti, ktorá neustále vytvára nové „objekty“ svojho záujmu a následne vedenia, moci, reči a podobne. Takto napríklad diskurzy vytvárali šialenstvo ako duševnú chorobu. Pritom išlo o vzájomnú interakciu šialenstva ako vedenia a šialenstva ako inštitúcie. Diskurzy v širšom zmysle slova možno tiež chápať ako historicky naakumulovanú zhmotnenú ľudskú skúsenosť, kultúru, znaky a významy atď., skrátka, ako všetko to, čo Foucault ešte v *Slovách a veciach* nazval „historickým a priori“ (alebo „epistémou“) a čo je nám viac než vlastným úsilím, sprostredkované vďaka kultúrnemu dedičstvu a spoločenskej komunikácii.⁵ Pomocou analýzy diskurzov sa potom Foucault snaží zistiť, na základe akého „historického a priori“, akých historických podmienok sa mohla objaviť len „táto“ a žiadna iná výpoveď.

Do štruktúry patria aj tzv. *hry pravdy*. Tento pojem môže zvädzať k predstave, že pravda vzniká akosi mimovoľne, či dokonca ľubovoľne. Foucault to však odmieta: „Keď hovorím ‚hra‘, hovorím súbor pravidiel na produkciu pravdy... Je to súbor procedúr, čo vedú k nejakému výsledku, ktorý sa dá vzhľadom na svoje princípy a pravidlá postupu pokladať za platný alebo neplatný, výhru alebo prehru“ ([9], 149).⁶

Ďalej teda štruktúra režimu pravdy zahrnuje pravidlá produkujúce pravdu a tiež pravidlá, podľa ktorých oddeľujeme pravdu od ľži v závislosti od pomeru mocenských vzťahov. Racionalitu možno v tejto súvislosti chápať aj ako súhrn legitimizujúcich pravidiel daného režimu pravdy. Racionálne je potom hlavne to, čo je v súlade s týmito pravidlami a koniec koncov v súlade s dominantným diskurzom. Moc tu vystupuje ako ovládanie sveta pravidiel. Inými slovami, pravidlá ovládnutia týchto pravidiel sú mocou a v tomto kontexte aj pravdou. H. Arendtová píše v komentári k Platónovmu vládcovi – filozofovi: Ten „sa musí chopiť svojej pravdy a pretvoriť ju na súbor pravidiel, potom si snáď môže nárokovať stať sa skutočným vládcom, filozofom – kráľom“ ([1], 32).

Tieto pravidlá sa týkajú v prvom rade jazyka. Platné a záväzné označovanie vecí a zákonodarstvo jazyka, ako „učil“ Foucaulta Nietzsche, tvorí „prvé zákony pravdy, lebo tu po prvý raz vzniká kontrast medzi pravdou a lžou...“ ([20], 680). Na druhej strane práve „v slovách,“ ako píše Nietzsche, „nikdy nezáleží na pravde ani na adekvátnom výraze: inak by nebolo toľko jazykov“ ([20], 681). Aj preto je pravda podľa Nietzscheho viac interpretatívna než korešpondenčná. Na tieto idey nadväzuje Foucault, keď v *Slovách a veciach* ukazuje, že naša gramatika stanovuje spôsob, ako sú naše myšlienky organizované, ale tiež nám viac-menej určuje, aké myšlienky môžeme rozvíjať. To stavia do nového svetla aj Foucaultove chápanie interpretácie ako zmocnenie sa systému pravidiel ([13], 84). Slovo, niekedy až „hukot“ slov (aký sa uplatňuje napríklad v reklame), sa stáva mocou, vládcom nad pravidlami.

Režim pravdy však pozostáva z verbálnych aj neverbálnych prvkov. Príkaz, resp.

⁵ „Svet, kde žijeme,“ uvádza na margo toho Foucault, „je celý preniknutý, celý prepletený diskurzom, t. j. výpoveďami, ktoré boli skutočne vyslovené, vecami, ktoré boli povedané, tvrdeniami, otázkami, rozhovormi atď., ktoré po sebe nasledovali. Vzhľadom na to od historického sveta, kde žijeme, nemožno oddeliť všetky diskurzívne prvky, ktoré ho obývali a stále obývajú“ ([6], 100).

⁶ V podobnom duchu sa vyjadril aj F. Nietzsche, keď napísal: „V rámci hry s kockami ‚pravda‘ znamená používať každú kocku tak, ako je označená“ ([20], 683).

požiadavka, norma – jeden z najtypickejších elementov režimu pravdy – „potrebuje aj mimoslovné doplnenie, ba aj mimoslovný počiatok“ ([4], 296). Pritom režim pravdy nám neurčuje ani tak to, čo si máme myslieť, čo cítiť, čo hovoriť, ako skôr to, čo si v žiadnom prípade nesmieme myslieť, čo nesmieme cítiť ani hovoriť.

Na to však musí disponovať aj v rámci daného režimu pravdy uznávanými *technikami a postupmi* na získanie pravdy, ktoré takisto umožňujú oddeľovať pravdivé výroky od nepravdivých.

Mechanizmy produkcie režimu pravdy. Foucault sa neuspokojuje odhaleniami typu *ako vznikla nepravda, ilúzia alebo zákaz*, ale chce preniknúť do mechanizmov, ktoré produkujú tak pravdu, ako aj nepravdu. Aplikuje to pri skúmaní diskurzov. V svojej inauguračnej prednáške hovorí: „Tu je hypotéza, ktorú chcem dnes večer predložiť, aby som určil miesto – alebo možno veľmi provizórne javisko – pre svoju prácu: predpokladám, že v každej spoločnosti produkciu diskurzu kontroluje, selektuje, organizuje a zároveň pre-rozdeľuje istý počet *procedúr* (podč. I. B.), ktorých úlohou je zažehnať jeho moc a nebezpečenstvá, ovládnuť jeho náhodný výskyt a uniknúť jeho ťažkej, hrozivej materiálnosti ([15], 9). A Foucault chce poznať, aké mocenské vzťahy umožnili isté druhy diskurzov, a naopak, akú podporu tieto diskurzy poskytujú mocenským vzťahom ([18], 114).

V každej spoločnosti existuje nejaký historicky premenlivý, inštitucionálne donucovací systém, prostredníctvom ktorého sa daná spoločnosť usiluje kontrolovať produkciu diskurzov. Foucault uvádza niekoľko spôsobov kontroly diskurzov, ako aj diskurzívnych pravidiel ([15], 9 – 29).

Najskôr spomína **vonkajšie procedúry** ovládania, z ktorých sú najočividnejšie metódy *vylúčenia*. A z nich je zase najznámejší *zákaz*. Existujú prinajmenšom tri typy zákazov: tabu predmetu (nemáme právo hovoriť o všetkom), rituál okolností (nemôžeme hovoriť za akýchkoľvek okolností) a privilegované právo subjektu, ktorý hovorí (inými slovami, nemôže ktokoľvek hovoriť čokoľvek). Medzi týmito typmi zákazov sa vytvárajú interakcie, ich vzťahy sa navzájom prepletajú, posilňujú a dopĺňajú, pričom vzniká zložitá sieť, ktorá sa neustále modifikuje. V súčasnosti najfrekvencovanejšími sférami týchto interakcií sú oblasti sexuality a politiky. Na tomto mieste iba poznamenám, že práve moderný diskurz o sexualite, konkrétne teória a prax psychoanalýzy, svedčí podľa Foucaulta o tom, že vylučovanie sa ani zďaleka neobmedzuje na zákaz.

Druhou metódou vylučovania je *rozlišovanie* a(lebo) *zavrhovanie*. Ide napríklad o rozlišovanie medzi rozumom a šílenstvom, medzi rečou tzv. normálnych ľudí a rečou šílenecov. Z ich rozlíšenia následne rezultuje zavrhnutie reči šílenca: jeho slovo je považované za ničotné a v prísnom zmysle slova ani neexistuje.

S touto metódou úzko súvisí tretí spôsob vylučovania: *protiklad pravdivého a falošného*, resp. *nepravdivého* vedenia, ktorý má svoju inštitucionálnu podporu v pedagogike, v knižnej a vydavateľskej činnosti, v laboratóriách a pod. Zo spomínaných troch veľkých systémov vylučovania, ktoré postihujú diskurz, pokladá Foucault za najvýznamnejší práve tento spôsob. Týka sa totiž „vôle k pravde“, ktorá sa usiluje zmocniť oboch predchádzajúcich systémov vylučovania, aby ich zdôvodnila alebo pozmenila.

Okrem nich existujú aj **vnútorné procedúry** kontroly a vylučovania, keď diskurz vykonáva kontrolu nad sebou samým. Ide tu napríklad o metódy komentára, o zdôraznenie princípu autora alebo o spôsob vnútornej organizácie vedných disciplín. Zmyslom

týchto procedúr je ovládnuť iný rozmer diskurzu, jeho udalostný a náhodný kontext.

Nakoniec je tu ešte **tretia skupina postupov** umožňujúcich kontrolu diskurzov, ktorá sleduje iný cieľ. Namiesto ovládania síl, ktoré sprevádzajú diskurzy, alebo odvrátenia náhodnosti ich výskytu jej ide o *zúženie okruhu subjektov diskurzu*. Tento cieľ sa dosahuje, podobne ako predchádzajúce skupiny, mnohorakými spôsobmi: rituálmi gesta; určením okolností, za akých má byť diskurz vypovedaný; súhrnom znakov, ktoré musia diskurz sprevádzať; rituálom slova, stanovujúcim predpokladaný a vnucovaný účinok slova, medze jeho donucovacej hodnoty. Ďalšiu možnosť takejto kontroly poskytuje „*spoločnosť diskurzov*“. Ich funkciou je diskurzy zachovávať alebo produkovať (avšak iba v uzavretej komunite) a distribuovať ich podľa prísnych pravidiel. Ako príklad daného spôsobu kontroly Foucault uvádza akt písania tak, ako je dnes inštitucionalizovaný v knihách, systém vydávania kníh a osobnosť spisovateľa, čo spolu vytvára akúsi „*spoločnosť diskurzov*“, disponujúcu možno neurčitou, ale nespochybniteľnou donucovacou silou. Tretím spôsobom kontroly diskurzov tejto skupiny metód sú náboženské, politické, filozofické *doktríny*. Doktrína núti individuum k určitému typu výpovede a zakazuje mu ostatné. Doktrína vedie k dvojakému „*zotročeniu*“: podrobuje diskurzom tzv. subjekty diskurzov, a opačne, diskurzy zase podrobuje skutočnej alebo aspoň potenciálnej skupine vybraných osôb. A nakoniec poslednú formu kontroly (no určite nie z hľadiska závažnosti a rozšírenia) predstavuje *sociálne prisvojovanie si diskurzov*. To nie je u rôznych sociálnych skupín rovnaké, čo podľa Foucaulta priam ukázkovo demonštruje školský systém, ktorý je v konkrétnej distribúcii diskurzov – v tom, čo dovoľuje a čomu bráni – poznačený spoločenskými rozdielmi, až protikladmi.

Celá táto prax kontroly diskurzov nás má zároveň upozorniť, že diskurzy nie sú prostým prejavom, výsledkom mocenských mechanizmov, ale že samotné diskurzy sú mocou. „Každý diskurz definuje svoje témy, udržuje si integritu strážením typických znakov svojich definícií a reprodukuje sa ich opakovaním ([5], 284). Upozorňuje teda, že musíme vychádzať zo zložitej a nestabilnej hry vzťahov, v ktorých sú diskurzy na jednej strane nástrojom a výsledkom moci a na strane druhej prekážkou jej uplatňovania, miestom odporu proti moci, resp. oblasťou protikladnej mocenskej „*stratégie*“; diskurzy moc produkujú, presadzujú, rozširujú a upevňujú, no rovnako ju aj podrývajú, robia krehkou alebo sa jej priamo stavajú do cesty. A to naznačuje aj možnosti zmeny hegemonného režimu pravdy.

Tu napriek všetkým svojim kritickým poznámkam Foucault pripisuje pomerne vážnu rolu inteligencii. „Hlavným politickým problémom intelektuála nie je kritizovať ideologické obsahy, ktoré by boli spojené s vedou, alebo konať tak, aby bola jeho vedecká prax sprevádzaná nejakou správnu ideológiou, ale zistiť, či je možné vytvoriť novú politiku pravdy. Problémom nie je zmeniť vedomie ľudí, respektíve to, čo majú v hlavách, ale zmeniť politický, ekonomický, inštitucionálny režim produkcie pravdy. Nejde o oslobodenie pravdy od celého mocenského systému – to by bola chiméra, pretože samotná pravda je moc –, ale o oslobodenie moci pravdy od foriem (sociálnej, ekonomickej, kultúrnej) hegemonie, v rámci ktorých momentálne funguje. Summa summarum, politickou otázkou nie je omyl, ilúzia, odcudzené vedomie alebo ideológia, ale pravda sama. V tom spočíva význam Nietzscheho“ ([11], 160).

Každý starší či novší filozofický pojem by mal napomôcť ľuďom lepšie sa orientovať v zložitom vonkajšom i vnútornom svete človeka a pokiaľ je to len možné, mal by

prispieť k zmene ich správania a konania. Foucaultov pojem režimu pravdy spĺňa obidvieto kritériá.

LITERATÚRA

- [1] ARENDTOVÁ, H.: Co je autorita? In: *Krize kultury (Čtyři cvičení v politickém myšlení)*. Praha 1994, s. 5 – 63.
- [2] ARENDTOVÁ, H.: *Původ totalitarismu I – III*. Praha 1996.
- [3] ALTHUSSER, L.: Ideologie et appareils ideologiques d'Etat. In: *Position*. Paris 1976, p. 110 – 122.
- [4] BACHTIN, M. N. – VOLOŠINOV, V. N.: *Marxizmus, freudizmus, filozofia jazyka*. Bratislava 1986.
- [5] BAUMAN, Z.: *Modernosť a holokaust*. Bratislava 2002.
- [6] FOUCAULT, M.: Archeológia jednej vášne. In: *Moc, subjekt, sexualita. Články a rozhovory. Výber z článkov a rozhovorov publikovaných v rokoch 1980 – 1988*. Bratislava 2000, s. 97 – 107.
- [7] FOUCAULT, M.: Co je autor? In: *Diskurs, autor, genealogie*. Praha 1994, s. 41 – 73.
- [8] FOUCAULT, M.: *Dozerat' a trestat'*. Bratislava 2000.
- [9] FOUCAULT, M.: Etika starostlivosti o seba samého. In: *Moc, subjekt, sexualita. Články a rozhovory. Výber z článkov a rozhovorov publikovaných v rokoch 1980 – 1988*. Bratislava 2000, s. 132 – 154.
- [10] FOUCAULT, M.: La fonction politique de l'intellectuel. In: *Dits et écrits par Michel Foucault 1954 – 1988. Zv. 3. 1976 – 1979*. Paris 1994.
- [11] FOUCAULT, M.: Intervista a Michel Foucault („Entretien avec Michel Foucault“). In: *Dits et écrits par Michel Foucault 1954 – 1988. Zv. 3. 1976 – 1979*. Paris 1994, s. 140 – 160.
- [12] FOUCAULT, M.: La maison des fous. In: *Dits et écrits par Michel Foucault 1954 – 1988. Zv. 2. 1976 – 1979*. Paris 1994, s. 693 – 698.
- [13] FOUCAULT, M.: Nietzsche, genealogie, historie. In: *Diskurs, autor, genealogie*. Praha 1994, s. 75 – 98.
- [14] FOUCAULT, M.: Pravda, moc a ja sám. In: *Moc, subjekt, sexualita. Články a rozhovory. Výber z článkov a rozhovorov publikovaných v rokoch 1980 – 1988*. Bratislava 2000, s.179 – 185.
- [15] FOUCAULT, M.: *Rád diskurzu*. Bratislava 2006.
- [16] FOUCAULT, M.: *Slová a veci*. Bratislava 2000.
- [17] FOUCAULT, M.: Starosť o pravdu. In: *Moc, subjekt, sexualita. Články a rozhovory. Výber z článkov a rozhovorov publikovaných v rokoch 1980 – 1988*. Bratislava 2000, s. 108 – 119.
- [18] FOUCAULT, M.: Vůle k vědě. In: *Dějiny sexuality I*. Praha 1999.
- [19] MARCELLI, M.: *Michel Foucault alebo stať sa iným*. Bratislava 1995.
- [20] NIETZSCHE, F.: O pravdě a lži ve smyslu nikoli morálním. In: *Filosofický časopis*, roč. XLI, 1993, č. 4, s. 680 – 681.
- [21] NIETZSCHE, F.: *Radostná věda*. Praha 1996.
- [22] NOLA, R.: Postmodernizmus ako francúzsky kultúrny Černobyľ: Foucault o moci/vedení. In: *Filozofia*, roč. 50, č. 3, s. 172 – 191.
- [23] ROUSSEAU, J. J.: O spoločenské smlouvě neboli zásady státního práva. In: *Rozpravy*. Praha 1989.
- [24] SARTORI, G.: *Teória demokracie*. Bratislava 1993.

doc. PhDr. Ivan Buraj, CSc.
Katedra filozofie a dejín filozofie FiF UK
Gondova 2
818 01 Bratislava 1
SR